

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने पुरस्कार दिलेल्या
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे

भारतीय
इतिहास आणि संस्कृति
त्रैमासिक

(वर्ष : ५३)

ऑक्टोबर - डिसेंबर २०१६

(पुस्तक : २११)

भारतीय इतिहास आणि संस्कृति

अनुक्रमणिका

१. खानदेशातील गढ्या व किल्ले - डॉ. जी. बी. शहा १
२. मराठा मन्सबदारांची भरती व पदोन्नती - डॉ. प्रभाकर गद्रे ९
३. New Trends of Writing History : Subaltern Studies -
Afechine Augustine Tuscano १२
४. करवीर छत्रपती राजाराम महाराजांची सामाजिक कामगिरी -
प्रा. योगेश सरीचंद जाधव १८
५. महात्मा फुले यांचे धार्मिक विचार व सुधारणा -
प्रा. प्रमिला गायकवाड २३
६. गोंडांचे सिंचनातील योगदान - दिपक बाबुलाल शिरसाट ३०
७. वि. रा. शिंदे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा संबंध -
प्रा. ए. एम. काळबांडे ३५
८. ग्रंथ परीक्षण - साक्षेपी विचारवंत : आचार्य शं. द. जावडेकर -
परिष्कारक: डॉ. अनिल कठारे ५२

लेखांतील मतांशी इतिहास संशोधन मंडळ सहमत असेलच असे नाही.
तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहिल.

या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाकडून अनुदान मिळाले आहे. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकांतील लेखांच्या विचारांशी मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

(वर्ष : ५३)

ऑक्टोबर - डिसेंबर २०१६ (पुस्तक : २११)

केले. हे प्रयोग तत्कालीन दृष्टीने व भविष्यकालीन निर्माण होणाऱ्या समस्या टाळण्यासाठी महत्त्वाचे होते.

गोंडांची सिंचन पद्धतीची वैशिष्ट्ये :

१. गोंडामध्ये मामपातळीवर तलावाची जबाबदारी प्रापुत्र्याने मामपपुत्र्याकडे असे.

२. मामपातळीवर निर्माण केलेल्या जलाशयास 'कट' म्हणत. १५

३. 'मुंड आणि बांध' असे तलावाचे आणखी दोन प्रकार होते.

४. 'मुंड आणि बांध' या तलावाची मालकी सामुहिक असे.

५. खानदेशातील फड पद्धतीप्रमाणे त्यांनी घाट माथ्यावरील पाणी घाटावरच एकर करून ते माथा ते पायथा यासारखी योजना राबवून पायथ्यापर्यंत आणले होते.

६. शेतीची लागवड सुद्धा माथ्यापासून पायथ्यापर्यंत केली गेली होती.

७. माथ्याच्या शेतीला आट असे म्हणत. १६

८. 'मल आणि बर्ना' ही माथा आणि पायथ्या मधील जमीनीची नांवे होती. १७

९. पायथ्याच्या जमीनीला 'बहल' असे ही म्हणत.

१०. पर्जन्यमान उत्तम झाल्यास त्यांना अशा प्रकारच्या जलाशयाची गरज भासत नसे.

गोंडानी अशा प्रकारे शेतीसाठी सिंचनाची पद्धत लोकसहभागाने निर्माण केलेली होती. एखाद्या वेळेस पर्जन्यमान कमी झाल्यास डोंगर माथ्यावर अडविलेले पाणी आट, मल, बर्ना आणि बहल यापद्धतीने खेळवत खेळवत ते पायथ्यापर्यंत आणत असत. १८ या सर्व सिंचनाची जबाबदारी संबंधीत खेड्यावर होती. त्यामुळे पाण्याचे न्याय्य वाटप, पिकांची रचना, धरणाची देखभाल व दुरुस्ती, परस्परतील तंट हे सर्व प्रादेशिक पातळीवरच सोडविले जात असत. कोणतीही तक्रार मध्यवर्ती सत्तेकडे पाठविली जात नसे. यावरून गाव पातळीवर खेड्यांचे परस्पर सांमजस्य एकोपा स्पष्ट होतो. १९ पीक जारलं झाले अथवा कमी आले यावर राजाला घाबयाचा कर अवलंबून असल्यामुळे केंद्र सत्ता यामध्ये फारशी दखल देत नसे. अवर्षणाच्या काळात अशा प्रकारच्या योजनांना मध्यवर्ती सत्तेकडून सर्व प्रकारचे सहकार्य केले जात असे. यातील काही योजना आजही अस्तित्वात आहेत. २०

गोंडांचे सिंचनातील योगदान

गोंडानी बांधलेले व निर्माण केलेले तलाव अथवा सिंचन पद्धत अतिशय उत्तम होती. त्यांनी निर्माण केलेल्या तलावांची नोंद साधारणतः नवव्या शतकापासून सापडते. २१ गोंडानी निर्मित केलेले तलाव संपूर्ण गोंडवनपर परसलेले आहे. त्या गोंडवनामध्ये आजचा मध्यप्रदेश, ओडीसा, महाराष्ट्र व आंध्रदेश यांचा संलग्न भाग मोडतो. आजही गोंड निर्मित काही प्रमुख तलाव जेपूर जवळचा जगन्नाथ सागर, काटेपांड येथील दमयंती सागर, मलकागिरी येथील बारी सागर, आणि देवसागर होत. गोंडांचे तंत्रज्ञान नागपुर ते चंद्रपुर परिसरातील एकाच खेड्यातून देशभर प्रसारीत झाल्याचे दिसते. या तज्ञांनी अकराव्या व बाराव्या शतकात मोठ्या प्रमाणात तलावांची निर्मिती केली त्यामध्ये सैनिसागर, दर्पण सागर, भानुसागर, रामसागर, भोजसागर, हिरासागर, कृष्णसागर, आजही वापरात आहेत. २२ गोंडानी निर्माण केलेली सिंचनपद्धत हि अवर्षणप्रसंगी देखिल उपयुक्त होती. पाणी वाटपाबाबत प्रत्येकाला समान न्याय मिळत असे.

संदर्भ व टिपा

१. मोरवचीकर रा. श्री. भारतातील जलसंस्कृती स्वरूप आणि व्याप्ती, सुरेशप्रकाशन, डोंबोवली २००६. पृ. ३.
२. किता पृ. १८०.
३. जोशी, महादेव शास्त्री, मराठी विश्वकोष खंड ५, पृ. २१५.
४. किता.
५. किता.
६. किता.
७. जोशी प. म. भारतीय संस्कृती कोष खंड ३, अन्मोल प्रकाशन पुणे, चतुर्थ आवृत्ती १९९१ पृ. ११२.
८. उपरोक्त मोरवचीकर रा. श्री. पृ. १७३.
९. किता, पृ. १७४.
१०. किता.
११. किता.
१२. किता, पृ. १८१.

३४

१३. किता.

१४. किता.

१५. किता.

१६. किता.

१७. किता.

१८. किता.

१९. किता.

२०. किता.

२१. किता.

२२. किता.

शोधनिबंध पाठविण्याबाबत सूचना

१. शोधनिबंध कागदाच्या एकाच बाजूवर टंकलिखित केलेला असावा.
२. शोधनिबंधासाठी प्राथमिक साधनांचा उपयोग केलेला असावा.
३. संदर्भ टिपा मध्ये लेखकाचे नाव, ग्रंथाचे शीर्षक, प्रकाशन स्थळ, प्रकाशन वर्ष व पृ. क्र. असणे आवश्यक.
४. शोधनिबंधासोबत शोधनिबंध स्वतःचा असून तो अन्यत्र छापला नसल्याचे पत्र स्वतःच्या सहीने पाठवावे.
५. वार्षिक वर्गणी रु. २००/- मनीऑर्डरने / डीडीने अथवा इतिहास संशोधन मंडळ या नावाने पुढील खात्यावर जमा करावी व पत्राने कळवावे.
आयडीबीआय बँक, दादर पूर्व शाखा, मुंबई.
बचत खाते क्र. 45410010003898 IFSC Code : IBKL0000454
६. शोधनिबंध लेखकाने आपला पूर्ण पत्ता, भ्रमणध्वनी क्रमांक व इमेल पत्ता द्यावा.